

ΝΕΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΙΚΟΣΑΕΤΙΑ: ΟΨΕΙΣ ΕΝΟΣ ΠΡΩΤΟΥ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ

Δώρα Λαφαζάνη, πολιτική γεωγράφος,
αναπλ. καθηγήτρια στην ΕΝΕΣΣ, Παρίσι

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να φωτιστούν, εν είδει απολογισμού, κάποιες όψεις της πρώτης εκοσαετίας της νέας μετανάστευσης προς την Ελλάδα, όχι μόνο για την καταγραφή του τι έγινε, αλλά περισσότερο για να φανεί τι σημασία μπορεί να έχει η πρώτη αυτή εμπειρία για τα χρόνια που έρχονται. Οι μελέτες για την εισερχόμενη μετανάστευση στην Ελλάδα πολλαπλασιάζονται και τα αποτελέσματά τους, όσον αφορά στην κατάσταση των πραγμάτων αλλά και τις πολιτικές επιλογές που έγιναν, προσφέρονται για την εξαγωγή κάποιων πρώτων συμπερασμάτων. Η μελέτη της μετανάστευσης αποτελεί ταυτόχρονα και μια προνομιακή είσοδο για τη μελέτη του κόσμου της εργασίας, των διαρθρωτικών μεταβολών που αυτός υφίσταται, αλλά και για την επανεκτίμηση των διαπραγματευτικών του δυνατοτήτων. Στον απολογισμό αυτό, η Ευρώπη επιλέγεται αυθαίρετα ως πλαίσιο αναφοράς και συγκρίσεων, μόνο και μόνο επειδή, θεσμικά, η Ελλάδα καλείται σήμερα να διαχειριστεί τη μεταναστευτική της πολιτική μέσα στο συγκεκριμένο αυτό πλαίσιο.

Τα χαρακτηριστικά της νέας μετανάστευσης

Αντίθετα με ό,τι αυτόρεσκα και τόσο εύκολα και συχνά λέχθηκε, η ελληνική κοινωνία δεν ήταν εξοικειωμένη με την εισερχόμενη μετανάστευση, όχι μόνο γιατί τόσο πολύ διαφέρει το να είναι κάποιος στη θέση του μετανάστη από το να είναι μέλος μιας κοινωνίας υποδοχής, αλλά κυρίως γιατί αυτό που ονομάζουμε *νέα μετανάστευση* δεν μοιάζει καθόλου με εκείνην που προηγήθηκε με αφετηρία την Ελλάδα και προορισμό τις βιομηχανικές χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης.

Η παράλληλη και συγκριτική θεώρηση της *παλαιάς μετανάστευσης* προς τη βορειοδυτική Ευρώπη και της *νέας μετανάστευσης*, η οποία αφορά πλέον τόσο τις χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης όσο και τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, μεταξύ των οποίων και την Ελλάδα, θα μπορούσε να βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση της φύσης της δεύτερης, και επομένως και πολλών από τα επιμέρους ζητήματα που χρειάζεται σήμερα να

αντιμετωπιστούν¹. Κι ενώ κατά τις τελευταίες δεκαετίες, για τις παλαιές χώρες υποδοχής μεταναστών άλλαξαν το είδος και τα χαρακτηριστικά της εισερχόμενης μετανάστευσης, για τις δεύτερες επήλθε μια πλήρης ανατροπή: από χώρες δεξαμενές εργατικού δυναμικού μετατράπηκαν σε χώρες υποδοχής.

Από το τέλος της δεκαετίας του 1950, η βορειοδυτική Ευρώπη δέχεται μετανάστες οι οποίοι προέρχονται από συγκεκριμένες χώρες, συχνά συνδεδεμένες ήδη με τη χώρα υποδοχής με προηγούμενες αποικιοκρατικές ή άλλες σχέσεις. Πρόκειται, δηλαδή, για μια κατάσταση που ακολούθησε την αποικιοκρατία και μετασχημάτισε τις προϋπάρχουσες διμερείς σχέσεις, αλλά και τη διαδέχθηκε κατά κάποιον τρόπο, μέσω της μεταφοράς του αντικειμένου της εκμετάλλευσης στη μητρόπολη· γι' αυτό κάποιοι μίλησαν για εσωτερική αποικιοκρατία². Τότε, όμως, οι μετανάστες έφευγαν από τη χώρα τους για να πάνε σε κάποια άλλη συγκεκριμένη, πράγμα που, εκτός των άλλων, σήμαινε ότι υπήρχε ήδη κάποια αμοιβαία, έστω και στρεβλή, αντίληψη των μεν για τους δε. Αυτό, βέβαια, ποτέ δεν απέτρεψε την εμφάνιση ρατσιστικών διακρίσεων, επιθετικότητας και βίας εις βάρος των από παλιά «γνώριμων» αυτών μεταναστών.

1. Οι προσπάθειες για την τυπολόγηση και τις ερμηνείες της νέας μετανάστευσης είναι ήδη αρκετές και πολύμορφες. Μερικές ενδιαφέρουσες οπτικές, ενδεικτικά: Samim Akgönül, «L'Etat turc et les Turcs européens: une tentative permanente d'encadrement paternaliste», dans *Migrations et mobilités internationales: la plate-forme turque*, Dossiers de l'IFEA, «La Turquie aujourd'hui», 13, décembre 2002, σσ. 78-101· Klaus J. Bade, *Legal and Illegal Immigration into Europe: Experiences and Challenges*, Orteliuss-lezing, Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences, University of Adwerp, Wassenaar, 2003/5, σελ. 45· Stéphane De Tapia, «Immigrations turques en Europe: typologies des espaces et des réseaux», dans *Migrations et mobilités internationales: la plate-forme turque*, *όπ.π.*, σσ. 30-77· Russel, King (2000), «Southern Europe in the Changing Global Map of Migration», στο King, R., Lazaridis, G. and Tsardanidis, C. (eds.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, London, Macmillan, σσ. 1-26· Jean-François Pérouse, «Migrations, circulations et mobilités internationales à Istanbul», dans *Migrations et mobilités internationales: la plate-forme turque*, *όπ.π.*, σσ. 9-29· Paul White and Robert Woods (eds), *The Geographical Impact of Migration*, London, Longman, σσ. 12-22· Marek Okólski (2000), «Recent trends and major issues in international migration: Central and East European perspectives», UNESCO, Blackwell publishers, σσ. 329-341· Aristide R. Zolberg (1989), «The Next Waves: Migration Theory for a Changing World», *International Migration Review*, XXIII(3), Fall, σσ. 403-430. Πρβλ. επίσης: Α. Λαμπριανιδής και Αν. Λυμπεράκη (2001), *Αλβανοί Μετανάστες στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σελ. 26. Για μια πολύ καλή ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης, τυπολόγηση, ποσοτικά δεδομένα και άρτια βιβλιογραφική επισκόπηση, για την περίοδο ως το 1995, βλ. Evangelos Pteroudis (1996), «Émigrations et immigrations en Grèce: évolutions récentes et questions politiques», *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 12-1, σσ. 159-189. Παράλληλα πληθύνονται οι μελέτες που προσπαθούν να συνδέσουν συγκριτικά τις διάφορες εθνικές παραδόσεις τόσο στο ερευνητικό επίπεδο, όσο και σε εκείνο της πολιτικής διαχείρισης της μετανάστευσης. Βλ. για παράδειγμα, Nancy Green (2002), *Repenser les migrations*, Paris, PUF-Le nœud gordien, σελ. 139, το οποίο, αν και σχετικά συνοπτικό, συνοδεύεται από άρτια βιβλιογραφική επισκόπηση και διατέμνει τα κύρια εθνικά παραδείγματα (γερμανικό, γαλλικό, αμερικανικό) και στα δύο προαναφερθέντα επίπεδα.

2. Marios Nikolinos (1975), «Notes towards a general theory of migration in late capitalism», *Race & Class*, XVII (1), σσ. 5-17.

Σήμερα, ο αριθμός των χωρών προέλευσης των μεταναστών είναι πολύ μεγαλύτερος, ενώ συχνά δεν υπάρχουν προηγούμενες σχέσεις με τη χώρα υποδοχής. Παρόλο που ο ρόλος που τους επιφυλάσσεται παραμένει περίπου ο ίδιος, οι συνθήκες είναι αυτήν τη φορά δυσκολότερες. Τώρα, οι νεοφερμένοι, οι *νεομετανάστες* όπως τους αποκαλούν ορισμένοι, είναι πραγματικά ξένοι, από κάθε άποψη, με την κοινωνία υποδοχής, η οποία πολλές φορές αγνοούσε την ύπαρξη τέτοιων εθνικοτήτων. Συχνά επίσης, ο προορισμός των ανθρώπων αυτών δεν είναι συγκεκριμένος. Την εκ μέρους της κοινωνίας υποδοχής *σχεδιασμένη* μετανάστευση έρχεται να αντικαταστήσει η *μετανάστευση φυγής*. Η ίδια η φυγή, αλλά και η εν συνεχεία ολοκλήρωση της διαδρομής αποτελούν ένα σημαντικό μέρος του εγχειρήματος και έναν πραγματικό άθλο με μεγάλο κόστος κάθε είδους και μεγάλο κίνδυνο για τους μετανάστες. Η χώρα στην οποία θα καταφέρουν τελικά να φτάσουν δεν είναι πάντα ορισμένη, ούτε και εγκαθίστανται πάντοτε στην πρώτη χώρα που θα φτάσουν. Ακόμη και όταν έχουν συγκεκριμένη χώρα τελικού προορισμού, η παραμονή τους σε μία ή περισσότερες ενδιάμεσες χώρες μπορεί να διαρκέσει αρκετά χρόνια, ανάλογα πάντοτε με τις συνθήκες και τις πολιτικές που εφαρμόζει αυτή η χώρα προορισμού. Είναι η λεγόμενη μετανάστευση *transit*. Η μετανάστευση *transit* αφορά τόσο τη νόμιμη όσο και την χωρίς χαρτιά.

Παλαιότερα η στρατολόγηση των μεταναστών γινόταν στο πλαίσιο μορφοποιημένου εθνικού μεταναστευτικού προγραμματισμού και πολιτικών, και υλοποιόταν από κρατικούς φορείς οι οποίοι ενεργούσαν για λογαριασμό επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνταν σε τομείς νόμιμης οικονομικής δραστηριότητας, οι οποίοι και απορροφούσαν τους μετανάστες. Η ύπαρξη διμερών συμφωνιών για τη μετάκληση των επανομαζόμενων τότε «*φιλοξενούμενων εργαζομένων*» σήμαινε παράλληλα τη νομιμότητα της εισόδου, της παραμονής, της κινητικότητας στο εσωτερικό της χώρας αλλά και της μετακίνησης από και προς τη χώρα προέλευσης, τη νομιμότητα της εργασίας τους αλλά και τη νομική τους προστασία μέσω εθνικών ρυθμίσεων και διμερών συμφωνιών. Έτσι το κράτος υποδοχής αναλάμβανε την ευθύνη να εγγυηθεί τις άδειες εισόδου, παραμονής, εργασίας, την ύπαρξη στοιχειωδών δικαιωμάτων, νομικού καθεστώτος, αμοιβής, ασφάλισης, σύνταξης κ.λπ.

Η *νέα μετανάστευση* είναι σήμερα ταυτόσημη με την έλλειψη κεντρικού μεταναστευτικού σχεδιασμού στις χώρες υποδοχής ή τουλάχιστον κάποιου εκπνεφρασμένου τέτοιου σχεδιασμού αλλά και με την ηθελημένη απροθυμία του κράτους ν' αναλάβει αυτόν το ρόλο. Το κράτος επιλέγει να εμφανίζει τη στάση του ως «ανοχή» και υποχώρηση στις αυθόρμητες εισροές, τις οποίες υφίσταται πολιορκούμενο και αμυνόμενο, ενώ επιδεικνύει αναβλητικότητα στο να τις ρυθμίσει³. Επειδή το ίδιο το κράτος δεν στρατολογεί ανοικτά, ισχυρίζεται ότι και οι υποχρεώσεις και οι δεσμεύσεις του απέναντι στους μετανάστες είναι ανύπαρκτες. Έτσι, η στρατολόγηση εγκαταλείπεται στα ιδιωτικά και παράνομα δίκτυα «*διεθνούς συνεργασίας*», τα οποία όμως στηρίζονται συχνά στη συνεργασία δημόσιων λειτουργιών από τις δύο, ή και περισσότερες, εμπλεκόμενες χώρες. Μετά την άφιξή τους

3. Gildas Simon (1987), «Migration in southern Europe: an overview», *The future of migration*, Paris, OCDE, σσ. 258-291.

στην Ελλάδα, δράση αναλαμβάνουν άτυπα διαμεσολαβητικά γραφεία ευρέσεως εργασίας και στέγης, τα οποία εκπροσωπούν τους νεοφερμένους και διαπραγματεύονται για λογαριασμό τους, ιδιαίτερα δε όταν έχουν προβλήματα γλώσσας⁴. Το πλαίσιο αυτό σημαίνει γενικευμένη παρανομία όσον αφορά την είσοδο, την παραμονή, την κινητικότητα στο εσωτερικό της χώρας και στην εργασία των μεταναστών. Τώρα, οι διμερείς ή πολυμερείς διακρατικές συμφωνίες αφορούν στη λεγόμενη «επαναπροώθησή» τους. Κάποιου είδους προνόμια ισχύουν μόνο για τους πρόσφυγες και τους ομογενείς, ενώ διακρατικές συμφωνίες προνομιακής αντιμετώπισης έχει συνάψει η Ελλάδα μόνο με τις ΗΠΑ(1934), το Πακιστάν και την Αίγυπτο (1984), πάντως άσχετα και πριν από τη νέα μετανάστευσή⁵.

Το νέο αυτό περιβάλλον δημιούργησε και συντηρεί νέους και ιδιαίτερα ανθηρούς τομείς λαθραίας δραστηριότητας με τεράστιο «κύκλο εργασιών» που αφορούν τόσο την είσοδο όσο και τη νομιμοποίηση της παραμονής και εργασίας στη χώρα (δίκτυα διακίνησης ανθρώπων, δίκτυα εκμετάλλευσης γυναικών⁶ και παιδιών, δίκτυα παραγωγής και εμπορίας παραχαραγμένων ταξιδιωτικών εγγράφων και ληξιαρχικών και ιατρικών πιστοποιητικών, τόσο στη χώρα προέλευσης όσο και στη χώρα υποδοχής). Εκτός από το πέρας από τις ανεπίσημες πύλες εισόδου στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τομέας στον οποίο η Ελλάδα κατέχει σημαντική θέση, τα ίδια δίκτυα αναλαμβάνουν και τη διακίνηση των μεταναστών στο εσωτερικό του χώρου Schengen, από χώρα σε χώρα, μια που οι νοτιο-ευρωπαϊκές χώρες δεν βρίσκονται ψηλά στην προτίμηση των μεταναστών. Σε γενικές γραμμές, η Ελλάδα αποτελεί επιλογή ανάγκης: λόγω των χαμηλών μισθών, της έλλειψης δικαιωμάτων και κοινωνικών παροχών και της χαώδους και πλήρους αυθαιρεσιών υποδοχής τους εδώ παραμένουν περισσότερο οι λεγόμενοι μετανάστες επιβίωσης, ενώ οι μετανάστες καλύτερων ευκαιριών⁷ προτιμούν άλλες παραδοσιακές χώρες υποδοχής μεταναστών στην Ευρώπη, όπως τη Γερμανία ή τη Μεγάλη Βρετανία, αλλά και άλλες, υπερπόντιες, όπως τις ΗΠΑ, τον Καναδά ή την Αυστραλία⁸. Ωστόσο, στο εσωτερικό της ομάδας των νοτιο-ευρωπαϊκών χωρών και απ' όσο μπορούμε ως τώρα να γνωρίζουμε από

4. Ευγενία Μάρκοβα, «Οι Βούλγαροι μετανάστες στην ελληνική αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία», στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παράνογλου και Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001, σσ. 247-275.

5. Στράτος Γεωργούλας, «Η νέα μεταναστευτική και κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα και η νομιμοποίησή της», στο Αθ. Μαρβάκης κ.ά., *ό.π.* (σημ. 4), 2001, σσ. 199-226.

6. Για μια γενική ιδέα των δικτύων αλλά και των νομικών περιθωρίων για τέτοιες δραστηριότητες σε ευρωπαϊκό επίπεδο βλ. François Longle, «L' Europe de l' Ouest, proxénète des femmes de l' Est; prostitution sans frontières», *Le Monde Diplomatique*, Novembre 2001, σσ. 8 και 9.

7. Ε. Μάρκοβα, *ό.π.* (σημ. 4).

8. Η ίδια η Ευρώπη, στο σύνολό της, αποτελεί για τους μετανάστες επιλογή ανάγκης. Η αμφίθυμη, ανελκρινής, ανεύθυνη και περιορισμένα γενναιόδωρη στάση της σε σύγκριση με την πολιτική που εφαρμόζουν οι ΗΠΑ και ο Καναδάς, έχουν ως αποτέλεσμα τη δυνατότητα των χωρών αυτών να επιλέγουν όλο και περισσότερο τους μετανάστες που χρειάζονται στο πλαίσιο του σχεδιασμού τους, ενώ παράλληλα αποτελούν προορισμούς πρώτης κατηγορίας για τους υποψήφιους μετανάστες.

μελέτες για τους αλβανούς μετανάστες, η σύγκριση μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας, δηλαδή των δύο χωρών που αποτελούν τους κατ' εξοχήν ευρωπαϊκούς προορισμούς τους, είναι συντριπτική υπέρ της δεύτερης, ενώ η Κύπρος αξιολογείται ακόμη υψηλότερα.

Παλαιότερα, το μορφωτικό επίπεδο και η ειδίκευση των μεταναστών ήταν χαμηλά, ενώ ο προορισμός τους ήταν κύρια η χαμηλής ειδίκευσης εργασία, την οποία είχαν ανάγκη οι δυτικοευρωπαϊκές αγορές. Οι μετανάστες υψηλού μορφωτικού επιπέδου αξιοποιούνταν αναλόγως (*brain drain*), πράγμα που και πάλι συνέφερε, αφού το κόστος της ειδίκευσής τους είχε προηγουμένων βαρύνει τη χώρα προέλευσης και τις υποδομές της.

Σήμερα, αντίθετα, έχουμε ποικίλα μορφωτικά επίπεδα. Όμως, οι μετανάστες υψηλού μορφωτικού επιπέδου και εξειδίκευσης δεν κατορθώνουν να αξιοποιήσουν τα προσόντα τους και την προηγούμενη εμπειρία τους στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής και χρησιμοποιούνται αδιακρίτως και ανεξαρτήτως προσόντων και εμπειρίας σε εργασία ανειδίκευτη ή σε εργασία που θα απαιτούσε άλλου τύπου ειδίκευση. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο για την Ελλάδα, με τα υψηλά, συγκριτικά, ποσοστά ανεργίας πτυχιούχων. Σήμερα, στις αγορές εργασίας των χωρών υποδοχής οι ανάγκες για χαμηλής ειδίκευσης εργασία έχουν ελαττωθεί σημαντικά, ενώ σε πολλές από αυτές γίνονται προσπάθειες για την επιλεκτική προσέλκυση ειδικευμένων μεταναστών. Επί πλέον, η ανεργία στις χώρες υποδοχής είναι γενικά πολύ υψηλή όσον αφορά το εγχώριο εργατικό δυναμικό και ακόμη υψηλότερη όσον αφορά τους μετανάστες⁹.

Τέλος, η νέα μετανάστευση άλλαξε και τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των μεταναστών. Σήμερα μιλάμε για *θηλυκοποίηση της μετανάστευσης* (*féminisation*), εκδηλώνοντας την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών, η οποία είναι ιδιαίτερα εμφανής για κάποιες υπηκοότητες. Παραμένουν, ωστόσο, υπηκοότητες αποκλειστικά σχεδόν ανδρικής μετανάστευσης (για την Ελλάδα: από το Πακιστάν, τη Συρία, την Ινδία, την Αίγυπτο, το Μπαγκλαντές με ποσοστό 95-99% ανδρών¹⁰). Συντριπτική υπεροχή των γυναικών, όχι όμως με ανάλογα ποσοστά, έχουμε από την Ουκρανία, τη Μολδαβία, γενικά τις πρώην ανατολικές χώρες, αλλά και τις Φιλιππίνες. Γι' αυτή την τελευταία εθνικότητα θα πρέπει όμως να σημειωθεί η αντίστοιχη μαζική ανδρική συμμετοχή στα πληρώματα της ελληνικής πλοιοκτησίας, για την οποία τα διαθέσιμα στοιχεία είναι αξιοπρόσεκτα πενιχρά.

Φαίνεται, πάντως, ότι η αναλογία των γυναικών στη σύνολη μετανάστευση δεν έχει γενικά μεταβληθεί, παρά την αύξηση του ποσοστού τους σε συγκεκριμένες εθνικότητες μεταναστών. Όμως αυτό που σίγουρα έχει αλλάξει και θα μπορούσε να νοηματοδοτεί πληρέστερα τον όρο *θηλυκοποίηση* είναι το ότι τώρα οι γυναίκες μεταναστεύουν πολύ περισσότερο αυτόνομα και λιγότερο ως οικονομικά εξαρτώμενα άτομα ή οικογενειακά μέλη.

9. Philip Muus, «Migration, Immigrants and Labour Markets in EU Member States», *Immigration et Famille*, séminaire annuel, Institut autrichien de recherches sur la famille, (2000), Helsinki.

10. Ποσοτικά στοιχεία για εκείνους τους μετανάστες που ζούσαν στην Ελλάδα το 1997 και επεδίωξαν να καταγραφούν και να «νομιμοποιηθούν», στο Τζ. Καβουνίδη, *Τα χαρακτηριστικά των Μεταναστών: το ελληνικό πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998*, Αθήνα, Σάκκουλας, 2002, σελ. 500. Βλ. επίσης, R. Fakiolas and L. Maratou-Alipranti (2000), «Foreign female immigrants in Greece», *Papers*-60, σσ.101-117.

Η Ελλάδα ως χώρα εισερχόμενης μετανάστευσης: αίτια και ερμηνείες

Αντίθετα με την εν χρήσει ρητορική περί αιφνιδιασμού της ελληνικής κοινωνίας από τη μεταναστευτική εισροή, η Ελλάδα δεν έγινε χώρα εισερχόμενης μετανάστευσης ούτε ανεξήγητα ούτε από τη μια στιγμή στην άλλη: το 1972, και ενώ 300.000 έλληνες μετανάστες εργάζονταν στη Γερμανία και 15.000-20.000 αλλοδαποί εργάζονταν στην Ελλάδα¹¹ ή, κατ' άλλους, 60.000¹², το Δελτίο του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων ζητούσε την «προσωρινή» εισαγωγή άλλων 10.000 μεταναστών από την Αφρική ή την Ασία¹³.

Ήδη, πριν από τη δεκαετία του 1970 έχουμε μετανάστες από την Αφρική και την Ασία, ενώ ακολούθησαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 οι προερχόμενοι από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη (Πολωνία και αργότερα Βουλγαρία και Ρουμανία).

Αν λάβουμε υπόψη τις κάθε είδους μεταναστευστικές ροές, εισερχόμενες και εξερχόμενες από την Ελλάδα, οι εκροές υπερτερούσαν συντριπτικά απέναντι στις εισροές ως τη δεκαετία του 1970. Από τη δεκαετία του 1970, αυτό αναστράφηκε συνεπεία κυρίως της παλιννόστησης από τη Γερμανία, παρόλο που η ελληνική έξοδος συνεχίστηκε προς τη χώρα αυτή με σημαντικούς ρυθμούς ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και ιδιαίτερα μετά την ισχύ για τους Έλληνες της ελεύθερης ενδοκοινοτικής κυκλοφορίας από 1/1/1988¹⁴. Από το τέλος, όμως, της δεκαετίας του 1980, οι ηττημένοι του Ψυχρού πολέμου εγκατέλειπαν μαζικά τις λεηλατούμενες χώρες τους. Με την κατάρρευση των καθεστώτων του ανατολικού συνασπισμού και των άλλων κομμουνιστικών καθεστώτων της Ευρώπης και των Βαλκανίων η μεταναστευτική έξοδος εντείνεται, ενώ ένα μέρος των ανθρώπων αυτών είναι εθνοτικά Έλληνες. Ειδικότερα, το άνοιγμα των συνόρων και η πολιτειακή αλλαγή στην όμορη Αλβανία το 1990 έφερε στην Ελλάδα πολλούς αλβανούς υπηκόους, μεταξύ των οποίων και ομογενείς, αρχικά με την ιδιότητα του «απούντος άσυλο», και από το 1991, με εκείνην του οικονομικού μετανάστη. Συνολικά, οι δύο τελευταίες δεκαετίες χαρακτηρίστηκαν από τη μαζικά εισερχόμενη μετανάστευση από φτωχότερες χώρες, και μάλιστα με υψηλούς ρυθμούς, ενώ η Ελλάδα παρουσιάζει στην Ευρώπη τον μεγαλύτερο κατά κεφαλήν αριθμό μεταναστών «χωρίς χαρτιά», αλλά και τον μεγαλύτερο αριθμό απελάσεων¹⁵.

Βέβαια, υπάρχουν διάφοροι ορισμοί του τι είναι μετανάστης, εξαρτώμενοι από την

11. M. Nikolinakos (1973), The contradictions of capitalist development in Greece: labor shortages and emigration, in *Studi Emigrazione*, 30, 222-35.

12. Savvas Rombolis (1980), «Une approche au problème contradictoire du marché du travail grec», Siambos, S.G., *Recent Population change calling for policy action*, N.S.S.G. and E.C.P.S., Athens, σσ. 230-233.

13. Pteroudis (1996), ό.π. (σημ. 1).

14. Στο ίδιο.

15. 4.175 απελάσεις για το 2001 έναντι 2.900 της Ιταλίας, 2.697 της Γερμανίας, 1.677 της Ισπανίας, 1.492 της Ολλανδίας, 630 του Βελγίου, 426 της Γαλλίας, 392 της Σουηδίας, 300 της Δανίας, 132 της Φινλανδίας, 45 της Πορτογαλίας, 16 του Λουξεμβούργου και μηδέν της Βρετανίας, Αυστρίας και Ιρλανδίας. Βλ. Claire Tréan (9-10 Juin 2002), «La nebuleuse des clandestins». *Le Monde-Dossiers et Documents*, σελ. 3.

άσκηση ή μη οικονομικής δραστηριότητας, τη διάρκεια παραμονής κ.λπ. Όμως, όποιον ορισμό και αν υιοθετήσουμε, υπάρχει ένας κοινός παρονομαστής: μετανάστης καλείται ο αλλοδαπός, ο προερχόμενος από φτωχότερη ή/και λιγότερο ανεπτυγμένη χώρα¹⁶. Οι μετανάστες αποτελούν μια δικλείδα ασφαλείας για τη χώρα προέλευσής τους: αποτελούν ένα είδος εξαγωγής ανεργίας, ψήφου αμφισβήτησης και πολιτικής ανατροπής, ενώ η εργατική τους δύναμη αποτελεί εξαγωγίμο προϊόν που αποφέρει «σκληρό» συνάλλαγμα. Ταυτόχρονα αποτελούν και δικλείδα ασφαλείας για τις χώρες υποδοχής: είναι ένα εργατικό δυναμικό στο οποίο εύκολα επιβάλλονται διαπραγματεύσιμες κοινωνικές παροχές αλλά που εμφανίζει και αέναη κινητικότητα, είτε με το να επαναπροωθείται σε περιόδους ύφεσης στη χώρα προέλευσης, είτε με το να προωθείται σε τρίτες χώρες με τη μορφή «ρευστής εργατικής δύναμης». Και βέβαια, όταν ανακοινώνονται οι επίσημοι δείκτες της ανεργίας, υπάρχει η ευχέρεια να μη γίνεται αναφορά στην ανεργία των μεταναστών είτε συνολικά, είτε εκείνων «χωρίς χαρτιά». Οι μετανάστες χρησιμοποιούνται ως εφεδρεία για τη μεγέθυνση και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου της κοινωνίας της χώρας υποδοχής, και τούτο σε γενικές γραμμές μόνο, αφού στην πραγματικότητα η κοινωνία υποδοχής δεν μπορεί να θεωρείται ενιαία και συγκεκριμένα τμήματά της επηρεάζονται διαφορετικά από τη συμμετοχή της μεταναστευτικής εργατικής δύναμης, ενώ για ορισμένα άλλα μπορεί να είναι ανταγωνιστική¹⁷.

Συνήθως αναζητούνται τα αίτια της μετανάστευσης σε τρεις κατευθύνσεις:

1. Στη γενικότερη αλλαγή των συνθηκών στη χώρα υποδοχής, που την καθιστά ελκυστικό προορισμό. Τέτοιοι παράγοντες υπήρξαν για την Ελλάδα η ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα το 1981 και η γενικότερη άνοδος του βιοτικού της επιπέδου¹⁸. Θετικά επέδρασε επίσης η εγγύτητα ή η γειννιάσή της με πρώην κομμουνιστικές χώρες, οι οποίες με τη μετάβασή τους στην οικονομία της αγοράς ήταν και τις απαγορεύσεις της μετανάστευσης¹⁹, αλλά και η δυσκολία ελέγχου των συνόρων και των εισόδων στην ελληνική επικράτεια.

2. Δεύτερη κατηγορία αιτίων θεωρούνται οι γενικότερες μεταβολές στο διεθνές περιβάλλον, όπως υπήρξαν οι περιοριστικές πολιτικές των παραδοσιακών ευρωπαϊκών χωρών υποδοχής μεταναστών, που εφαρμόστηκαν από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις.

3. Όμως, μεγαλύτερη έμφαση και ιδιαίτερος ρόλος συνθηκών να αποδίδεται στις συνθήκες που επικρατούν στη χώρα προέλευσης, όπως το χαμηλό βιοτικό επίπεδο, η ε-

16. Immanuel Wallerstein (June 2002), «Immigrants», *commentary no 90*, Fernand Braudel Center, Binghamton University.

17. Πρβλ. και Λ. Λαμπριανίδης ό.π. (σημ. 1), σσ. 17, 20, 21.

18. Pteroudis (1996), ό.π. (σημ. 1).

19. Εκτός της Γιουγκοσλαβίας, όπου, πλην μιας σύντομης περιόδου που είχε σχέση με τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και αμέσως μετά ακολούθησε το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, ουδέποτε ίσχυσε απαγόρευση της μετανάστευσης.

κεί πολιτική κατάσταση ή η ανασφάλεια, οι κοινωνικές συνθήκες, οι δημογραφικές πιέσεις κ.λπ. Η έμφαση στην αρνητική αξιολόγηση της χώρας προέλευσης αντανακλά εν συντομία, εκτός των άλλων, στην απαξιοτική θεώρηση των μεταναστών.

Ένα τέτοιο ερμηνευτικό σχήμα σημαίνει δύο πράγματα:

α) Ότι η μετανάστευση έχει αίτια τα οποία θα πρέπει να αναζητηθούν πρώτα-πρώτα στους μετανάστες και τις επιλογές τους. Παρουσιάζεται, δηλαδή, η μετανάστευση ως ένα γεγονός το οποίο συμβαίνει ερήμην και παρά τη θέληση της χώρας προορισμού, η οποία την υφίσταται. Υποδεικνύεται ο μετανάστης ως υπεύθυνος γι' αυτό, ως ο μονομερώς επωφελούμενος και μάλιστα εις βάρος της κοινωνίας υποδοχής, του συστήματος των κοινωνικών παροχών της, της ταυτότητάς της ή ως ο απειλητικός για κάποια τμήματα της εγχώριας αγοράς εργασίας. Με άλλα λόγια, η κοινωνία υποδοχής εμφανίζεται να έχει μειωμένη ή καμιά συμμετοχή, και άρα ευθύνη ή υποχρεώσεις σε σχέση με την εισερχόμενη μετανάστευση, πράγμα που υποτίθεται ότι νομιμοποιεί και την εχθρική και ταπεινωτική συμπεριφορά της²⁰.

β) Ότι αναπτύσσεται ένας προβληματισμός, στο επίκεντρο του οποίου είναι η σημαντική θέση που πρέπει να κατέχει η ρύθμιση της μετανάστευσης μέσω ενεργειών στις χώρες προέλευσης, πράγμα που υποβαθμίζει τα περιθώρια και την ευθύνη των πολιτικών επιλογών στη χώρα προορισμού.

Το αποτέλεσμα είναι να υποτιμάται ή να αποσιωπάται μέρος από τα εγχώρια αίτια όπως είναι τα χαρακτηριστικά της εγχώριας αγοράς εργασίας ή η ανάγκη για εισαγωγή ξένης εργατικής δύναμης και μάλιστα για μετανάστες πολύ συγκεκριμένου τύπου. Τα εγχώρια αίτια είναι ταυτόχρονα και εκείνα τα οποία σχετίζονται άμεσα με τις πολιτικές επιλογές που γίνονται και τη συνακόλουθη ευθύνη της διοίκησης αλλά και της κοινωνίας υποδοχής.

Πιο συγκεκριμένα:

α) Υποβαθμίζεται ο συσχετισμός της εισερχόμενης μετανάστευσης στην Ελλάδα, με την προηγούμενη ελληνική μεταναστευτική έξοδο προς τη βορειοδυτική Ευρώπη και αλλού, αλλά και με τη μεγάλη αγροτική έξοδο από τις δεκαετίες 1950 και 1960, όπως και με αλλαγές στην εσωτερική αγορά εργασίας. Η εκμηχάνιση της γεωργίας από το 1960 άφησε έξω κάποιες δραστηριότητες, όπου τα ανθρώπινα χέρια ήταν αναντικατάστατα, ενώ η μαζική αγροτική έξοδος έκανε την εργασία δυσεύρετη και το κόστος της υπερβολι-

20. βλ. *Ελευθεροτυπία*, 29 Μαρτίου 2003 και σχετική φωτογραφία: «Με βίαιο τρόπο και καταπατώντας τις διεθνείς συνθήκες για τους πρόσφυγες, οι λιμενικές αρχές της Χίου προσπαθούσαν όλη την ημέρα χθές να εμποδίσουν ξύλινη βάρκα με λαθρομετανάστες να προσεγγίσει τις ακτές του νησιού. Το σκάφος καταδίωξης του Λιμεναρχείου Χίου, αφού έκανε κύκλους γύρω από τη βάρκα, την έδεσε και μ' ένα σκοινί άρχισε να τη ρυμουλκεί με σκοπό να την επαναπροωθήσει στα διεθνή ύδατα. Στις καταγγελίες ο λιμενάρχης απάντησε ότι το σκάφος παίρνει εντολές απευθείας από το υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας και ότι το τοπικό Λιμεναρχείο δεν έχει καμιά ανάμιξη».

κό: αυτές τότε απλώς εγκαταλείφθηκαν. Σαν τέτοιες μπορούμε να αναφέρουμε κάποιες αγροτικές δραστηριότητες τόσο στον γεωργικό και στον κτηνοτροφικό τομέα ή στον τομέα της αλιείας (ενασχόληση με τα ζώα, οικοδομικές και χωματουργικές εργασίες, κλάδεμα, κάποιες συγκομιδές και άλλες χειρωνακτικές εργασίες στην εκτατική γεωργία), όσο και σε τομείς υπηρεσιών (καθαριότητας, φροντίδας ηλικιωμένων κ.λπ.) και γενικότερα σε τομείς χαμηλής απόδοσης ή/και χαμηλού κύρους και κοινωνικής καταξίωσης²¹. Σ' αυτούς τους τελευταίους, όπως και στην όλο και πιο σημαντική εντατική γεωργία, οι ανάγκες αυξήθηκαν λόγω και της παράλληλης αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας αλλά και γενικότερων αλλαγών στη δημογραφική δομή των νοικοκυριών, στις ανάγκες της οικογένειας και στις διαγενεακές σχέσεις. Σήμερα οι τομείς αυτοί απορροφούν μετανάστες, σε μεγάλο ποσοστό «χωρίς χαρτιά», ενώ ορισμένοι άλλοι τομείς που είχαν εγκαταλειφθεί, επαναδραστηριοποιούνται χάρη σ' αυτούς²². Οι μετανάστες απορροφώνται επίσης σε δουλειές που οι γηγενείς δεν προτιμούν ή εργάζονται με εργασιακά καθεστώτα που αυτοί δεν αποδέχονται, όπως η «οικόσιτη απασχόληση» στη διάθεση του εργοδότη 24 ώρες το 24ωρο ή η αμοιβή σε είδος (στέγη ή/και τροφή), με επί πλέον αντίτιμο την παραίτηση από την προσωπική ζωή.

β) Υποβαθμίζεται επίσης η εκ μέρους της χώρας υποδοχής ζήτηση προς απορρόφηση σε συγκεκριμένους τομείς της αγοράς εργασίας της²³ αυτού ακριβώς του τύπου μεταναστευτικών εργατικών χεριών: χωρίς χαρτιά και σε πλεονασματικούς αριθμούς. Αυτό εναρμονίζεται απόλυτα και με τις πολιτικές επιλογές για τη διεθνοποίηση της διαθέσιμης εργατικής δύναμης, την εκ βάθρων αναθεώρηση των εργασιακών σχέσεων και των ωραρίων, τη λεγόμενη ελαστικοποίηση της απασχόλησης, τις διαφόρων ειδών «φιλελευθεροποιήσεις», τη μείωση των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα, τη μαζική προλεταριοποίηση των εργαζομένων, τη συμπίεση του κόστους εργασίας, τη μεγιστοποίηση του κέρδους από την εργασία τους. Συμβαδίζει επίσης και με τις ευρωπαϊκές εκτιμήσεις για μειωμένη προθυμία των ευρωπαίων εργαζομένων για γεωγραφική κινητικότητα, σε σύγκριση, π.χ., με την Αμερική ή με την ενδοευρωπαϊκή κινητικότητα κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960²⁴.

γ) Πάντα με αποκλειστική προτεραιότητα την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας μέσω κυρίως του χαμηλού κόστους εργασίας, αποσιωπάται η όλο

21. Μ. Nikolinakos, *ό.π.* (σημ. 2).

22. Council of Europe/ Parliamentary Assembly, «Migrants in irregular employment in the agricultural sector of southern European countries», *Recommendation* 1618, 8 September 2003, provisional edition, σελ. 2.

23. Θ. Ιωσηφίδης (2001), «Συνθήκες εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων στην Αθήνα», στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παράνογλου και Μ. Παύλου (επιμ.), *ό.π.* (σημ. 4), σσ. 227-246.

24. Johannes Pfliegerl, *Immigration and Family*, περιληπτικός απολογισμός του ομώνυμου ετήσιου σεμιναρίου, για το European Observatory on the Social Situation, Demography and Family, Ελσίνκι, 8-10 Ιουνίου 2002. Ομοίως, Constantinos Fotakis, «The Social Aspects of Migration in the European Union», περιληπτική παρουσίαση του *Social Situation Report 2002: Geographical Mobility and Migration*, της DG Employment and Social Affairs και του Eurostat, στο ίδιο σεμινάριο.

και πιο ανοικτή προς τα κάτω αναθεώρηση της αντίληψης του κράτους για το ρόλο του στη διαχείριση της ταξικής αντιπαράθεσης. Παράλληλα αποσιωπάται το γεγονός ότι οι επιλογές στη μεταναστευτική πολιτική δεν είναι αυτόνομες, αλλά αποτελούν σημαντική συνιστώσα της οικονομικής πολιτικής. Ασαφής παραμένει και ο τρόπος με τον οποίο καλούνται οι εισερχόμενοι μετανάστες να μετέχουν στη σύνολη οικονομική ζωή της χώρας.

Οι μετανάστες στην Ελλάδα

Οι μετανάστες κατευθύνονται κύρια σε υποβαθμισμένους τομείς της αγοράς εργασίας όπου η εγχώρια προσφορά είναι ανεπαρκής, σε τομείς με ακαμψίες ή σε τομείς χαμηλής ανταγωνιστικότητας και παραγωγικότητας²⁵. Η δευτερεύουσα αυτή αγορά εργασίας, ή η τριτεύουσα ίσως, αν θεωρήσουμε ως δευτερεύουσα την εγχώρια ελαστικοποιημένη, μερική και άτυπη απασχόληση, χαρακτηρίζεται από ακόμη δυσμενέστερες συνθήκες. Στην πραγματικότητα όμως είναι άμεσα εξαρτημένη και συνδεδεμένη με την πρωτεύουσα, της οποίας αποτελεί και όρο επιβίωσης (βλ. υπεργολαβίες)²⁶.

Έτσι οι μετανάστες μετέχουν:

- στην ιδιωτική κατασκευή, τα δημόσια έργα και τα «μεγάλα», λεγόμενα, έργα
- στον αγροτικό τομέα
- στον τομέα των υπηρεσιών, όπως περιγράφηκε προηγουμένως
- Τέλος, θα πρέπει να αναφέρουμε και τους πολυάριθμους αλλοδαπούς εργαζομένους, που αποτελούν τα πληρώματα των πλοίων ελληνικών συμφερόντων, με τους οποίους ελάχιστα ασχολούμαστε αφού, υποτίθεται, ότι δεν είναι παρόντες στην επικράτεια.

Γεωγραφικά, κανένας από τους τομείς αυτούς δεν εντοπίζεται συγκεκριμένα, αφού όλοι τους συνυπάρχουν τόσο στον αστικό, όσο και στον αγροτικό χώρο, ενώ ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών βρίσκονται στην Ελλάδα είτε εποχιακά, είτε μετακινούνται διαρκώς ανά την επικράτεια, ακολουθώντας την προσφερόμενη απασχόληση, στις κατασκευές, για παράδειγμα, ή τις συγκομιδές²⁷.

Τέλος, σχετικά με την επιχειρηματικότητα των μεταναστών, οι πρώτες πρωτογενείς έρευνες επιτρέπουν ήδη κάποια συμπεράσματα²⁸, ενώ πολλοί είναι ακόμη οι άγνωστοι σχετικά με τη συμμετοχή των μεταναστών στην οικονομική δραστηριότητα, τη συγκριτική τους απόδοση, τα προβλήματα από τη χρησιμοποίησή τους σε τομείς όπου απαιτείται κάποια ειδίκευση²⁹ κ.λπ.

25. Martin Baldwin-Edwards, «Αγορές εργασίας της νότιας Ευρώπης και μετανάστευση: δομική και λειτουργική ανάλυση», *Εργασία-2002*, ΙΑΠΑΔ-Πάντειο Πανεπιστήμιο, σσ. 157-174.

26. Θ. Ιωσηφίδης, *ό.π.* (σημ. 23).

27. Council of Europe/ Parliamentary Assembly, *ό.π.* (σημ. 22).

28. Νίκος Κολιός (2003), «Κοινωνικό Κεφάλαιο, Αστικός Χώρος και Επιχειρήσεις των Μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας», *αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

29. Ευγενία Μάρκοβα, *ό.π.* (σημ. 4), σσ. 247-275.

Γενικά, οι εργαζόμενοι ή άνεργοι αλλοδαποί δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς³⁰, παρόλο που η προσφορά τους όπως και το τίμημα που επωμίζονται για την έλευση και την παρούσα τους εδώ είναι μεγάλο. Οι κοινωνίες υποδοχής δείχνουν να κάνουν ό,τι μπορούν ώστε να διαχειριστούν το ζήτημα με όρους «εργατικών χεριών» και όχι ανθρώπων³¹... Το πλαίσιο της παραμονής τους παραμένει ασαφές και ασταθές. Στην Ελλάδα, όπως και αλλού, η κοινωνία υποδοχής εμφανίζεται πολιορκημένη και αναγκασμένη να δεχτεί μετανάστες, ενώ προτάσσει αρνητικές για τους μετανάστες αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες οι τελευταίοι επωφελούνται από τη χώρα υποδοχής για να βελτιώσουν τη δική τους οικονομική κατάσταση, εκμεταλλεύονται το εγχώριο κοινωνικό κράτος, δέχονται χαμηλότερες αμοιβές πλήττοντας τα εισοδήματα των ντόπιων ή και των παλαιότερων μεταναστών, παρουσιάζουν αυξημένη εγκληματικότητα, έχουν αμφίβολη πρόθεση ή ικανότητα ενσωμάτωσης. Στο πλαίσιο αυτό σημασία αποκτά επίσης και η διερεύνηση της διαμορφωμένης συγκριτικής αντίληψης των γηγενών για καθεμιά από τις μεταναστευτικές ομάδες.

Τα τελευταία χρόνια, η διαχείριση της εισερχόμενης στην Ελλάδα μετανάστευσης και ο λόγος που διατυπώνεται σε σχέση με αυτήν περιστρέφονται γύρω από δύο κυρίως ομάδες εννοιών: όσες αφορούν στη *νόμιμη είσοδο και παρουσία* του μετανάστη στην επικράτεια και εκείνες που σχετίζονται με την ακαθόριστη ακόμη έννοια της *ένταξης στην κοινωνία υποδοχής*, με ιδιαίτερη έμφαση στην πρώτη. Οι όροι της *νομιμότητας* της παρεχόμενης εργασίας ή το ενδεχόμενο *κορεσμού* της αγοράς εργασίας φαίνεται να απασχολούν ακόμη λιγότερο. Παρ' όλα αυτά, και ενώ η μεταναστευτική πολιτική αποτελεί το κύριο σημείο πολιτικής και εκλογικής αντιπαράθεσης στις ευρωπαϊκές χώρες, στην Ελλάδα τα πολιτικά κόμματα δεν αρθρώνουν κάποιον διαφοροποιημένο μεταξύ τους και συγκεκριμένο πολιτικό λόγο, πλην, ίσως, της Ακροδεξιάς. Το ζήτημα υποβαθμίζεται από την κυβέρνηση και τη διοίκηση σε τεχνικό διαχειριστικό ζήτημα, ενώ επιχειρείται, και σε μεγάλο βαθμό επιτυγχάνεται, η ουσιαστική αποξένωση της ελληνικής κοινωνίας από αυτό και η αποπολιτικοποίησή του. Στην καλύτερη περίπτωση, η μετανάστευση παρουσιάζεται ως τεχνική αναγκαιότητα για το σύνολο της χώρας αδιάκριτα, και τότε ο δημόσιος λόγος επικαλείται τη δημογραφική γήρανση σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο και τα αναμενόμενα οφέλη από την εισαγωγή μεταναστών. Παράλληλα προβάλλεται το επιχείρημα ότι οι επιλογές της σχετικής πολιτικής δεν είναι τόσο εγχώριες όσο διεθνώς επιβεβλημένες, και γίνεται αναφορά στις προβλέψεις διεθνών οργανισμών για την επαπειλούμενη κατάρρευση των ευρωπαϊκών εθνικών συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης και την προσωρινή λύση που θα μπορούσε ν' αποτελέσει η στήριξή τους εκ μέρους των μεταναστών. Το τελευταίο ση-

30. Jeremy Harding (2000), *The Uninvited: Refugees at the Rich Man's Gate*, London, Profile Books and the London Review of Books, σελ. 128.

31. Πρβλ. και Michael Kearney, «From the invisible Hands to Visible Feet: Anthropological Studies on Migration and Development», στο Robin Cohen, *Theories of Migration*, Edward Elgar Publishing Limited, 1996, σσ. 374-404· α' δημοσίευση στο *Annual Review of Anthropology*, 15, 1986, 331-361.

μείο είναι και το μόνο που αναφέρεται σποραδικά και σε περιόδους όξυνσης, και τούτο στο πλαίσιο ενός δημόσιου προβληματισμού που σκοπό έχει να τεκμηριώσει τα κίνητρα και τα οφέλη που θα είχε η κοινωνία υποδοχής, θεωρούμενη γενικά και στο σύνολό της, για να αποδεχθεί τους μετανάστες.

Σε γενικές γραμμές, το κράτος εφάρμοσε κατά προτεραιότητα πολιτικές καταστολής «με εμφανή τη διάσταση ανάμεσα στο δίκαιο και τη νομιμότητα»³². Με μεγάλη απροθυμία και καθυστέρηση προώθησε τη διασφάλιση των δικαιωμάτων των μεταναστών στην απασχόληση (ασφάλιση, υγιεινή της εργασίας, ωράριο κ.λπ.), αλλά και στη στέγαση, στην εκπαίδευση, στην κοινωνική τους κινητικότητα, πράγμα που δημιούργησε και συντηρεί τις προϋποθέσεις για αυθαιρεσίες κάθε είδους, τόσο εκ μέρους της διοίκησης, όσο και εκ μέρους των πολιτών. Αν επρόκειτο να διακρίνουμε την εικοσαετία αυτή σε διαφορετικές περιόδους, θα συμφωνούσα σε γενικές γραμμές με μια περιοδολόγηση με βάση τη θεσμική τους αντιμετώπιση από την πλευρά της κοινωνίας υποδοχής³³:

Μια πρώτη φάση, που θα διαρκέσει περίπου ως το 1990, χαρακτηρίζεται από τους μικρούς συγκριτικά αριθμούς μεταναστών και μαζί από την ανεκτικότητα και την αδιαφορία της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στην εισερχόμενη μετανάστευση. Η φάση αυτή περιέλαβε και τη μετανάστευση από την Πολωνία, λίγο νωρίτερα από το 1990, την οποία η ελληνική κοινωνία είδε με συμπάθεια και ενδιαφέρον για τα πολιτικά της χαρακτηριστικά σε σύγκριση τουλάχιστον με ό,τι αργότερα ακολούθησε. Όμως, η εν συνεχεία μαζική εισροή μεταναστών από τις άλλες ανατολικές χώρες και η μετατροπή των πολιτικών συμφοραζομένων σε αμιγώς οικονομικά δημιούργησαν αντιδράσεις και αντιφάσεις και μορφοποίησαν αρνητικές κοινωνικές στάσεις. Από τότε, με ορόσημο την ψήφιση του Ν.1975 του 1991 και ως το 1997, η μετανάστευση αντιμετωπίστηκε ως ποινικό αδίκημα, ενώ, εκτός από τον εργοδότη, διώχθηκε και ο παρανόμως απασχολούμενος. Οι «χωρίς χαρτιά» αλλοδαποί δεν μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στο δημόσιο τομέα και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου και να ζητήσουν τη συνδρομή τους. Ακόμη κι αν είχαν για χρόνια καταβάλει ασφαλιστικές εισφορές στους ασφαλιστικούς οργανισμούς δεν θεμελιώναν δικαιώματα για τις αντίστοιχες παροχές. Παρά τις επικρίσεις που δέχτηκε ο νόμος από θεσμοθετημένα όργανα, οργανώσεις και ειδικούς³⁴, οι μετανάστες διώχθηκαν για την είσοδό τους στη χώρα και την παράνομη εργασία τους, ενώ δεν υπήρξαν αντίστοιχες κυρώσεις εναντίον των εργοδοτών τους. Στο πλαίσιο της έλλειψης ρυθμίσεων αντίστοιχων με το πρόβλημα και της συνακόλουθης ανομίας, το κράτος επέλεξε να αποδεικνύει ότι διατηρεί τον έλεγχο μέσα από τη δυνατότητά του να ασκεί ακόμη περισσότερη κατασταλτική πολιτική³⁵. Από το 1991 ως το πρώτο εξάμηνο του 1999 έγιναν 1.820.000 απελάσεις αλλοδαπών, μεταξύ των οποίων 1.700.000 Αλβανοί³⁶. Πολλοί εξ αυτών απελά-

32. Ιωάννα Κούρτοβικ (2001), «Μετανάστες: ανάμεσα στο δίκαιο και στη νομιμότητα», στο Αθ. Μαρβάκης κ.ά., *ό.π.* (σημ. 4), σσ.163-198.

33. Στο ίδιο.

34. Στο ίδιο.

35. Στο ίδιο.

36. Στο ίδιο.

θηκαν περισσότερες από μία φορές με τις λεγόμενες «επιχειρήσεις σκούπα». Παράλληλα, οι συνθήκες ανοχής και αιτιωρησίας αύξησαν και «νομιμοποίησαν» τα κρούσματα επιθετικότητας εναντίον των μεταναστών, τόσο εκ μέρους ελλήνων πολιτών, όσο και εκ μέρους αστυνομικών υπαλλήλων, ενώ από το 1998 δημοσιεύονται και οι πρώτες «έρευνες γνώμης» που αποδεικνύουν πως οι Έλληνες δεν είναι ρατσιστές³⁷. Η επίσημη ελληνική στάση μπορούμε να πούμε πως συνοψίζεται και συμβολικά αποδίδεται από το γεγονός ότι η εισερχόμενη μετανάστευση αντιμετωπίστηκε ως ζήτημα που αφορούσε κατά σειρά το υπ. Δημ. Τάξης, κατόπιν το υπ. Εργασίας, και τελευταίο το υπ. Εσωτερικών. Βέβαια, ανάλογη αξιολόγηση του ζητήματος συναντάται συχνά και στη συναφή ευρωπαϊκή νομοθεσία, η οποία το κατατάσσει στον τομέα ασφάλειας και αρμοδιότητας των «εσωτερικών υπηρεσιών».

Μπορούμε να θεωρήσουμε πως η δεύτερη αυτή περίοδος κλείνει με την ψήφιση των Π.Δ. 358 και 359 του 1997, του υπ. Εργασίας, και την εφαρμογή του πρώτου προγράμματος νομιμοποίησης. Το πρόγραμμα περιελάμβανε διαδικασία καταγραφής, η οποία, εκτός από τη χορήγηση της λευκής κάρτας, αμνήστευε και την παράνομη είσοδο και παραμονή στη χώρα. Διήρκεσε από την 1/1/1998 ως τις 31/5/1998, αλλά αφορούσε μόνο όσους είχαν μπει στη χώρα ως την υπογραφή των Π.Δ. στις 28 Νοεμβρίου του 1997, και προέβλεπε, σε δεύτερη φάση, τη χορήγηση της πράσινης κάρτας. Τον Ιούλιο του 1998, δύο μήνες μετά τη λήξη των προθεσμιών, και λόγω των δυσκολιών αλλά κυρίως του πενιχρού ποσοστού των καταγραφέντων, δόθηκε παράταση ως τις 31/10/1998. Όμως, την πράσινη κάρτα την πήραν πολύ λιγότεροι από εκείνους που πήραν τη λευκή: πολλοί από τους αρχικά καταγραφέντες δεν κατόρθωσαν ή δεν θέλησαν να ολοκληρώσουν τις διαδικασίες νομιμοποίησής τους.

Η εκπνοή των προθεσμιών του πρώτου προγράμματος νομιμοποίησης και της δι' αυτής αμνήστευσης της παράνομης εισόδου και παρουσίας στην επικράτεια σήμανε και τη δικαιολογημένη, υποτίθεται, επιθετική στάση του κράτους, της διοίκησης και της κοινωνίας υποδοχής εν ονόματι της προστασίας της νομιμότητας. Η μετανάστευση παραμένει πάντοτε και πρώτιστα ζήτημα δημόσιας τάξης, ενώ καλλιεργείται και επίσημα η εικόνα της μετανάστευσης ως παραβατικής συμπεριφοράς. Άλλωστε, όταν ταυτόχρονα με την τελευταία υποτίμηση της δραχμής, το Μάρτιο του 1998, υπήρξε μαζικό κύμα βίας εναντίον των μεταναστών, απαγορεύσεις της κυκλοφορίας τους εκ μέρους ιδιωτών, αυτοδικίες κ.λπ., ο τότε υπ. Δημόσιας Τάξης βεβαίωνε, κατά τη διάρκεια περιοδείας του στην Αυστραλία, ότι υπάρχει πράγματι άνοδος της εγκληματικότητας στην Ελλάδα, η οποία οφείλεται στους μετανάστες. Είχε προηγηθεί ο εισηγητής της Ν.Δ. για το Νόμο 1975/1991, ο οποίος είπε στη Βουλή: «...εισερχόμενοι, παραμένοντες και εργαζόμενοι παράνομα,

37. Για μια επισκόπηση των στάσεων της ελληνικής κοινωνίας υποδοχής στο επίπεδο της διοίκησης, των κοινοβουλευτικών οργάνων, του Τύπου, του δημόσιου λόγου κ.λπ. και για την περίοδο μέχρι το 1998 βλ. Σ. Τρουμπέτα, «Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του "άλλου" και το φαινόμενο του ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 101-102, σσ. 137-176, Αθήνα 2000.

δημιουργούν τεράστια κοινωνικά προβλήματα.... Ενώ τα δικά τους προβλήματα προσπαθούν να τα λύσουν επιδιδόμενοι, δυστυχώς, γενικά στην εγκληματικότητα»³⁸

Με το νέο Νόμο 2910 του 2001 η αρμοδιότητα για την εισερχόμενη μετανάστευση περνάει από το υπ. Δημόσιας Τάξης στη Διεύθυνση Αλλοδαπών και Μετανάστευσης του υπ. Εσωτερικών και στις αποκεντρωμένες υπηρεσίες του στις Περιφέρειες, ενώ ιδρύεται ένα «κέντρο μελέτης της μετανάστευσης». Πολλά από τα χαρακτηριστικά του νέου νόμου είναι προβληματικά και πρακτικά ανεφάρμοστα, επιτρέποντας αυθαίρετη και παράνομη διαχείριση του ζητήματος εκ μέρους της διοίκησης και σε αντίθεση με τα ισχύοντα σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο³⁹. Με τον νέο νόμο για τη νόμιμη είσοδο αλλοδαπού προαπαιτείται *προξενική θεώρηση εισόδου* (βίζα, τρίμηνης συνήθως διάρκειας), το αίτημα όμως για τη θεώρηση αυτή μπορεί τώρα να απορρίπτεται χωρίς αιτιολόγηση ή με κάποια γενικόλογη τέτοια (ζητήματα ασφάλειας, δημόσιας τάξης και υγείας κ.λπ.)⁴⁰. Επί πλέον, το ελληνικό κράτος μπορεί να αρνηθεί την είσοδο ακόμα και σε κάτοχο θεώρησης. Ο νέος νόμος του 2000 διατηρεί δύο ξεχωριστές αλλά αλληλοεξαρτώμενες άδειες για παραμονή και εργασία, εισάγει ένα ιδιαίτερα προβληματικό και συζητήσιμο σύστημα προαπαιτούμενης πρόσληψης του αλλοδαπού εκ μέρους του εργοδότη πριν από την είσοδό του στην Ελλάδα. Το σύστημα στηρίζεται στις κατά τόπους προξενικές υπηρεσίες και υποτίθεται ότι λαμβάνει υπόψη συγκεκριμένες ανάγκες για εισαγωγή εργατικού δυναμικού, όπως αυτές κατ' έτος θα καθορίζονται από τον ΟΑΕΔ, τις κατά περιφέρεια αιτήσεις των εργοδοτών, αλλά και την υπηκοότητα του υποψήφιου μετανάστη, με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται⁴¹. Οι υποψήφιοι μετανάστες που επιθυμούν να ασκήσουν ανεξάρτητη οικονομική δραστηριότητα, θα πρέπει να υποβάλουν αντίστοιχο αίτημα στην προξενική αρχή του τόπου διαμονής τους και η σχετική άδεια μπορεί να τους χορηγηθεί υπό δυσανάλογες προϋποθέσεις, που και αυτές προσφέρονται για αυθαιρεσίες, όπως η οικονομική τους δυνατότητα και η αναμενόμενη «συμβολή τους στην ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας»⁴². Ο απαιτούμενος χρόνος για την οικογενειακή επανένωση μειώνεται από τα πέντε στα δύο χρόνια⁴³, ενώ η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προτείνει ένα μόνο χρόνο⁴⁴. Και για το ζήτημα αυτό

38. Όπως παρατίθεται στο Στρ. Γεωργούλας (2001), *ό.π.* (σημ. 5).

39. Για μια αναλυτική παρουσίαση και κριτική του Ν. 2910/2001 βλ. Ν. Sitaropoulos (2001), «The New Greek Immigration Law: a Step Forward?», *Immigration and Nationality Law and Practice*, Vol. 15, no 4, σσ. 228-234. Παράβαλε επίσης με: Achilles Skordas (2002), «The new Immigration Law in Greece: Modernization on the Wrong Track», στο *European Journal of Migration and Law* (4), 23-48, the Netherlands, Kluwer Law International, με: Baldwin-Edwards, M. (2001), *An analytic commentary on the Greek immigration bill*, MMO working paper no 1. σελ. 16, όπως και με την κριτική του Δικτύου Κοινωνικής Υποστήριξης Προσφύγων και Μεταναστών (2000), *Το τελικό σχέδιο νόμου για την είσοδο και την παραμονή των αλλοδαπών κ.λπ.*, σελ. 8.

40. Ν. Sitaropoulos, *ό.π.* (σημ. 39).

41. Στο ίδιο.

42. Άρθρα 25 έως και 27 του Ν. 2910, *Είσοδος και παραμονή αλλοδαπών στην Ελληνική Επικράτεια. Κτήση της ελληνικής ιθαγένειας με πολιτογράφηση και άλλες διατάξεις*, ΦΕΚ 91/2-5-2001.

43. Άρθρα 28 έως και 33 του Ν. 2910, στο ίδιο.

44. Ν. Sitaropoulos (2002), *Transposition in Greece of the European Union Directive 2000/ 43*

εισάγονται διακρίσεις μεταξύ των αλλοδαπών αλλά και άλλες προβληματικές διατάξεις⁴⁵. Ο νέος νόμος αποτυγχάνει να ρυθμίσει το ζήτημα τόσο των μεταναστών χωρίς χαρτί που βρίσκονται ήδη στη χώρα, όσο και εκείνων που συνεχώς εισρέουν. Η διαδικασία νομιμοποίησης συνεχίζει το προηγούμενο καθεστώς της λευκής/πράσινης κάρτας, όπως απέρρευε από τα προεδρικά διατάγματα. Προσπαθεί να διακρίνει ανάμεσα σε εποχιακούς και πιο μακροχρόνιους μετανάστες και ενθαρρύνει την αέναη κινητικότητα των μεταναστών, ώστε να μην εγκατασταθούν πραγματικά στη χώρα, αλλά να είναι μια αποπροσωποποιημένη εργατική δύναμη που θα δουλεύει και θα φεύγει, αποτυγχάνοντας έτσι να αποκτήσει κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, ουσιαστική εκπροσώπηση και πολιτική συμμετοχή.

Κοινωνική ένταξη των μεταναστών και νομιμοποίηση των πολιτικών

Η *νομιμότητα* της παρουσίας του μετανάστη ρυθμίζεται είτε με μέτρα ελέγχου της εισόδου και παραμονής στην επικράτεια, ως προς τα οποία οι ευρωπαϊκές χώρες συγκλίνουν⁴⁶, είτε *a posteriori*, με τα προγράμματα νομιμοποίησης ή όπως λέγεται, *αμνηστευσης της παράνομης εισόδου και παραμονής*. Ρυθμίζεται επίσης, μέσω του επανακαθορισμού των όρων συμμετοχής των μεταναστών στο έθνος ή/και στην πολιτεία, κι αυτά μέσω των διαδοχικών αναθεωρήσεων των πολιτικών απονομής της ελληνικής υπηκοότητας και των αναθεωρήσεων της αναλογίας μεταξύ του *δικαίου του αίματος* ή της *καταγωγής* (*jus sanguinis*) και του *δικαίου της επικράτειας* (*jus solis*). Το περιεχόμενο όμως της έννοιας της *ένταξης στην κοινωνία υποδοχής* παραμένει άγνωστο, όπως και οι όροι με τους οποίους θα μπορούσε να επιτευχθεί, ενώ παραβλέπονται τα σχετικά κίνητρα της ίδιας της κοινωνίας υποδοχής για να πιέσει προς μια τέτοια κατεύθυνση και να τη διεκδικήσει. Άγνωστος παραμένει, τέλος, και ο τρόπος της συσχέτισης της υπηκοότητας με την ιδιότητα του πολίτη και με την πολιτική εκπροσώπηση και συμμετοχή των μεταναστών. Από κοντά ακολουθεί και η θολή χρήση της λεγόμενης πολυπολιτισμικότητας⁴⁷. Η Ελλάδα μοιάζει να αρκείται στο θέμα αυτό σε μόνη την επιλογή των εγχώριων τεχνικών προσαρμογών στις κατευθύνσεις που θα δοθούν από την Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία συνοψίζεται στο επιχείρημα: «την πολιτική μας την επιβάλλει η Ε.Ε. και οι διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας». Όμως, η όποια κοινή ευρωπαϊκή πολιτική δεν μπορεί να επεκταθεί πέρα από τα θέματα

implementing the principle of Equal Treatment between persons Irrespective of Racial or Ethnic Origin, report, σελ. 28. Επίσης, Ν. Σπαρόπουλος (2003), *Το δικαίωμα στην οικογενειακή ενότητα και επανένωση αλλοδαπών μεταναστών στις χώρες υποδοχής*, έκθεση, σελ. 12.

45. Ν. Sitaropoulos, *Στο ίδιο*, σελ. 232.

46. Helga Leitner (1997), «Reconfiguring the spatiality of power: the construction of a supranational migration framework for the European Union», *Political Geography*, Vol. 16 (2), σσ. 123-143.

47. Βλ. για παράδειγμα, John Rex (1997), «Multicultural and plural societies: The concept of a multicultural society», στο Montserrat Guibernau and John Rex (eds), *Nationalism, Multiculturalism and Migration*, Cambridge, Polity Press, σσ. 212-220.

ρύθμισης της εισόδου, παραμονής και κινητικότητας στην επικράτεια ή τα θέματα πολιτικής παροχής ασύλου κι έτσι τα ζητήματα της *ένταξης*, της *ενσωμάτωσης*⁴⁸ ή της απονομής υπηκοότητας στους μετανάστες αναγκαστικά ανήκουν στο εθνικό επίπεδο.

Τα ίδια τα χαρακτηριστικά της *νέας μετανάστευσης*, έτσι όπως παρουσιάστηκαν πιο πάνω, έχουν ως αποτέλεσμα τη δυσκολία των μεταναστών να ενταχθούν στην κοινωνία υποδοχής και να επωφεληθούν από τους ισχύοντες βασικούς κοινωνικούς και οικονομικούς θεσμούς⁴⁹. Οι κοινωνικές συνέπειες της υπερεκμετάλλευσης, το πρόβλημα της εκπαίδευσης, οι ελλείψεις της πολιτικής αναγνώρισης και διαχείρισης της εθνο-πολιτισμικής διαφορετικότητας, και ιδιαίτερα σε σχέση με το Ισλάμ, καθώς και η αναμενόμενη αύξηση της πολιτικής συνειδητοποίησης των μεταναστών δεν αντιμετωπίζονται βέβαια με απλές *από τα πάνω* κινήσεις συγκυριακής εξομάλυνσης των εντάσεων και επιφανειακού εξανθρωπισμού των συνθηκών παρουσίας και εργασίας των μεταναστών στη χώρα, ούτε με ρητορικές περί των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁵⁰. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της απόφασης σχετικά με την ίδρυση τεμένους στην Αθήνα, με τη χρηματοδότησή του, αλλά και με τους επιμέρους όρους της λειτουργίας του, η οποία δεν ελήφθη με όρους πολιτικούς⁵¹ ή επειδή τίθεται ζήτημα δικαιώματος άσκησης των θρησκευτικών καθηκόντων των μουσουλμάνων της Αθήνας, αλλά με όρους συγκυρίας: ιδρύεται, δηλαδή, για την εξυπηρέτηση των μουσουλμάνων αθλητών και με αφορμή τους Ολυμπιακούς Αγώνες.

Από την άλλη, όλες οι σχετικές μελέτες και το άλλο πρωτογενές υλικό (φιλμ κ.λπ.) συμπεραίνουν τη «βιωμένη από τους μετανάστες εχθρότητα της κοινωνίας υποδοχής και της ελληνικής διοίκησης, την προσβολή της αξιοπρέπειάς τους, σκληρότητα, βαρβαρότητα, τρομοκρατία... Αισθάνονται ότι πρέπει να είναι προσεκτικοί, ότι κινδυνεύουν, είναι φοβισμένοι, ταπεινωμένοι...»⁵². Η διάσταση ανάμεσα στο είδος απασχόλησής τους και τα

48. Σκοπίμως διακρίνεται εδώ η *ένταξη* από την *ενσωμάτωση*, αφού η καθεμιά τους περιγράφει καλύτερα καθένα από τα δύο κλασικά ευρωπαϊκά μοντέλα: το «πολυπολιτισμικό», γνωστό και ως *γερμανικό*, το οποίο χαρακτηρίζεται από τις ρυθμίσεις με αναφορά σε συλλογικότητες, εθνοπολιτισμικές ομάδες ή κοινότητες, και το «αφομοιωτικό», γνωστό και ως *γαλλικό*, το οποίο χαρακτηρίζεται από τις ρυθμίσεις σε ατομική βάση, θεωρώντας το «εθνο-πολιτισμικό ανήκειν» δευτερεύον. Καθένα από τα δύο συνδέεται άμεσα με την αντίληψη που έχει μια χώρα για την εθνοτική ή μη κατασκευή της εθνικής της ταυτότητας, με τη φυσιογνωμία του εκπαιδευτικού της συστήματος και τις εκπαιδευτικές της επιλογές, με την υπαγωγή του «θρησκεύεσθαι» στην ιδιωτική ή τη δημόσια σφαίρα κ.λπ. Η σχετική ανάλυση των προϋποθέσεων και των χαρακτηριστικών της ελληνικής περίπτωσης, καθώς και η αποτίμηση των ως τώρα επιλογών ξεφεύγουν από τους στόχους του παρόντος κειμένου.

49. M. Okólski, *ό.π.* (σημ. 1).

50. Στρ. Γεωργούλας *ό.π.* (σημ. 5), σελ. 201.

51. Πρβλ. και Ian Rath, Rinus Penninx, Kees Groenendijk and Astrid Meyer, «The Politics of Recognizing Religious Diversity in Europe: Social Reactions to the Institutionalization of Islam in the Netherlands, Belgium and Great Britain», στο *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 35(1), σσ. 53-68, 1999.

52. Ε. Μάρκοβα *ό.π.* (σημ. 4).

προσόντα τους δεν μπορεί παρά να προκαλεί πικρία και οργή. Οι μελέτες αυτές παραμένουν προς το παρόν ο μόνος ίσως τρόπος που έχουν οι μετανάστες για ν' ακουστεί η φωνή τους, έστω και διαμεσολαβούμενη· η εμβέλειά τους, όμως, δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένη. Επί πλέον, όσο κι αν μοιάζει αυτήν τη στιγμή εφικτή η μεγάλη κινητικότητα των μεταναστών και θεσμοθετείται η αβεβαιότητα και η πρόσκαιρη παρουσία τους στη χώρα, το βέβαιο είναι ότι οι νέες γενιές των μεταναστών, είτε εκείνων που ήρθαν με τους γονείς τους είτε, αργότερα, εκείνων που γεννήθηκαν ή θα γεννηθούν στην Ελλάδα, θα είναι φορείς όλης αυτής της κοινωνικής μεταχείρισης που υπέστησαν.

Ωστόσο, η ένταξη ως πολιτικό αίτημα και η συνακόλουθη ανάγκη για πολιτική εκπροσώπηση και πολιτική συμμετοχή των μεταναστών αφορούν τόσο την κοινωνία υποδοχής όσο και τους ίδιους τους μετανάστες και χρειάζεται πολιτική διεκδίκηση εκ μέρους και των δύο. Όμως, από τη σκοπιά της κοινωνίας υποδοχής, αιτήματα όπως η πολιτική εκπροσώπηση και η συμμετοχή των μεταναστών, ο εκδημοκρατισμός της πρόσβασής τους στις κοινωνικές κατακτήσεις, οι ευκαιρίες και δυνατότητες κοινωνικής τους κινητικότητας κ.λπ., με τους όρους που παλαιότερα ετέθησαν σε σχέση με τα εγχώρια εργατικά στρώματα⁵³, δεν έχουν ακόμη τεθεί.

Η ως τώρα εξέλιξη του σχεδιασμού και της πολιτικής άφησε έξω την πολιτική συμμετοχή της κοινωνίας υποδοχής, την εκ μέρους της ουσιαστική κατανόηση της μετανάστευσης και άρα τη δική της απάντηση, την ευθύνη και τις δεσμεύσεις της. Πρόκειται, δηλαδή, για μια αποκλειστικά *από τα πάνω πολιτική*, χωρίς δημοκρατική νομιμοποίηση. Η συμμετοχή της κοινωνίας υποδοχής στην αντιμετώπιση του προβλήματος είναι ακόμη ανύπαρκτη, ενώ δεν προωθούνται κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες με στόχο την εκ μέρους της κατανόηση του σχεδιασμού και των πολιτικών⁵⁴.

Από την πλευρά της κοινωνίας υποδοχής, τα όργανα που παράγουν και εφαρμόζουν πολιτική, δεν ενθαρρύνουν την πολιτική εκπροσώπηση των μεταναστών και προτιμούν να χρησιμοποιούν τις μη κυβερνητικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται γύρω από το μεταναστευτικό ζήτημα ως πραγματικούς εκπροσώπους των μεταναστών, όπως και ως διαμεσολαβητές για την *ad hoc* συνήθως άμβλυνση των προβλημάτων. Η επιδιωκόμενη συντόμευση ή ο κατακερματισμός της χρονικής διάρκειας της παρουσίας τους, η επιλογή της «προσωρινής εισαγωγής» που είδαμε πιο πάνω, η εποχικότητα ή η κυκλική εναλλαγή τους, καθώς και η απουσία εγγυήσεων καθιστούν την πολιτική τους εκπροσώπηση και συμμετοχή ανέφικτες. Και από τη στιγμή που τα περισσότερα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα είναι συνάρτηση της διάρκειας παραμονής, ο μετανάστης αναγκαστικά αποπροσωποποιείται και υποβαθμίζεται σε ευκίνητη και ρευστή εργατική δύναμη. Αλλωστε, η εποχή κατά την οποία οι μετανάστες αυτοί θα αποτελέσουν μέρος του εκλογικού σώματος και άρα και ενδιαφέρουσα εκλογική πελατεία, έστω και σε αυτοδιοικητικό ή τοπικό επίπεδο, φαντάζει για κάποιους ιδιαίτερα μακρινή. Το ζήτημα, οι όροι και οι προϋ-

53. Gérard Noiriel, «Petite histoire de l'intégration à la française», *Le Monde Diplomatique*, janvier 2002, σσ. 4-5.

54. Στρ. Γεωργούλας, *ό.π.* (σημ. 5).

ποθέσεις της μεταναστευτικής ψήφου δεν έχουν ακόμη τεθεί⁵⁵ στην Ελλάδα ή αντιμετωπίζονται συγκυριακά, το ίδιο και η σημασία της πολιτικής τους αντίληψης και στάσης σε σχέση με τα διεθνή ζητήματα, όπως είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε κατά την περίοδο των πολέμων στη Γιουγκοσλαβία ή κατά το σημερινό πόλεμο εναντίον του Ιράκ και τις διαδηλώσεις.

Η ελληνική διοίκηση αποφεύγει να αναδείξει τους εκπροσώπους των μεταναστών, και μέσω αυτών τους ίδιους τους μετανάστες, σε συνομιλητές της και, αντ' αυτού, προτιμά να διαπραγματεύεται τα δικαιώματά τους, τις συνθήκες εισόδου και παραμονής τους, ζητήματα συντάξεων και υπηκοότητας απευθείας με την κυβέρνηση της χώρας προέλευσης, μέσα στο πλαίσιο των όποιων διμερών σχέσεων. Το ίδιο συμβαίνει ακόμα και στις περιπτώσεις που οι άνθρωποι αυτοί είναι στην Ελλάδα, διαφεύγοντας από ένα μη δημοκρατικό καθεστώς ή μια δικτατορία ή στις περιπτώσεις που η Ελλάδα διατηρεί μηδαμινές ή καθόλου σχέσεις με τη χώρα προέλευσης, πράγμα που εκμηδενίζει τις οποιοσδήποτε δυνατότητες πολιτικής διαπραγμάτευσης. Οι μετανάστες και τα σωματεία τους δεν έχουν γίνει συνομιλητές της ελληνικής κυβέρνησης ή των κομμάτων, πολύ περισσότερο οποιουδήποτε είδους «κοινωνικοί εταίροι». Τέλος, οι μετανάστες δεν αποτελούν οργανικό κομμάτι των συνδικάτων, παραμένουν με λιγότερα δικαιώματα, ταυτόχρονα όμως αποτελούν μοχλό διαρκούς συμπίεσης και προς τα κάτω αναθεώρησης των εργασιακών δικαιωμάτων των εγχώριων εργαζομένων.

Από την άλλη, τα πολυάριθμα σωματεία των μεταναστών δεν θέτουν ευθέως πολιτικά αιτήματα, όπως την άρση των εναντίον τους διακρίσεων, την καθυστέρηση των ρυθμίσεων που θα είχαν σκοπό να περιορίσουν την εκμετάλλευσή τους και τη ρύθμιση της ισότιμης συμμετοχής τους στην κοινωνία υποδοχής, την επέκταση και σ' αυτούς της νομοθεσίας που αφορά τους άλλους εργαζομένους, την παροχή δυνατοτήτων κοινωνικής τους κινητικότητας. Ο ρόλος των σωματείων τους περιορίζεται στη διατήρηση πολιτισμικών χαρακτηριστικών τους, στη διαχείριση των σχέσεών τους, άλλοτε θετικών και άλλοτε αρνητικών, με την κοινωνία προέλευσης και, κάποτε, στην επίλυση ή την άμβλυνση κοινωνικών ή/και προσωπικών προβλημάτων. Τα σωματεία αυτά δεν συνιστούν ομάδες πίεσης, πλαισιώνουν όμως και πλαισιώνονται ενεργά από μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι οποίες διαμεσολαβούν την πολιτική σχέση τους με την κοινωνία υποδοχής και ένα είδος εκπροσώπησης τους⁵⁶. Πάντως, ο βαθμός στον οποίο μετέχουν σε σωματεία ποικίλλει πολύ από τη μια εθνικότητα στην άλλη⁵⁷, ενώ, ακόμα και όταν δεν υπάρχουν σωματεία, λειτουργούν εκτεταμένα κοινωνικά δίκτυα.

Ωστόσο, ο εργασιακός ανταγωνισμός ανάμεσα σε εθνικές μεταναστευτικές ομάδες

55. Monique Chemilier-Gendreau, «Οι Ξένοι και το δικαίωμα ψήφου», *Le Monde Diplomatique-Ελευθεροτυπία*, 30/01/2000, 1.

56. Βλ. και Μ. Petronoti, «Ethnic Bodies, Ethnic Leaders; Immigrants Political Mobilisation in Greece», αδημοσίευτη συμμετοχή στη διημερίδα *Immigration and Integration*, του Netherlands Institute at Athens, 27-28 Νοεμβρίου 2002.

57. Ε. Μάρκοβα, *ό.π.* (σημ. 4).

και ανάμεσα σε Έλληνες και αλλοδαπούς είναι υπαρκτός⁵⁸. Είχαμε ήδη απεργίες μεταναστών, αλλά και περιφρούρηση από τους ίδιους των απεργιών αυτών εναντίον της καταστρατήγησής τους από άλλους μετανάστες. Έχουμε επίσης και περιφρούρηση εργασιακών χώρων ή τμημάτων της αγοράς εργασίας μεταξύ των διαφόρων μεταναστευτικών ομάδων. Η μεταναστευτική εργατική δύναμη δεν είναι ενιαία: φαίνεται να διαιρείται ξεκάθαρα, ανάλογα με τη χώρα προέλευσης ή ανάλογα με την αρχαιότητα παρουσίας στη χώρα.

Τέλος, λίγα γνωρίζουμε για το μεταναστευτικό σχέδιο και τις στρατηγικές των μεταναστών, για τη συγκριτική τους αντίληψη σε σχέση με την Ελλάδα, για την αποταμιευτική/επενδυτική τους συμπεριφορά και την έκταση της αποστολής εμβασμάτων⁵⁹, για την επιλογή τους μεταξύ της αυτονομίας τους σε σχέση με τη χώρα υποδοχής ή τη χώρα προέλευσης, ή ακόμη για το κατά πόσον η ενσωμάτωση αποτελεί στόχο τους: ο αριθμός εκκείνων που δεν επεδίωξαν να νομιμοποιηθούν είναι σημαντικός και τούτο φαίνεται να οφείλεται στην αναμενόμενη αρνητική σχέση κόστους-ωφέλειας, στη μεγαλύτερη ευχέρεια απασχόλησης στη μαύρη εργασία, αλλά και στο πολύπλοκο του εγχειρήματος, τα γραφειοκρατικά εμπόδια ή την ανάγκη προσφυγής σε δικηγόρο.

Είναι, επίσης, αβέβαιο αν όλοι οι παρόντες μετανάστες είναι μελλοντικοί επαναπαριζόμενοι, όπως η κοινωνία υποδοχής θέλει να υποθέτει, ή εάν το μεταναστευτικό τους σχέδιο στοχεύει την Ελλάδα, και τούτα είναι μερικά μόνο απ' όσα έχουν σημασία για μια σειρά θέματα: από το σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής για τους μετανάστες ως την πολιτική τους εκπροσώπηση και συμμετοχή ή ακόμη τη βιωσιμότητα της απάντησης που μπορούν να δώσουν στο ασφαλιστικό πρόβλημα.

Τι μπορούμε να συμπεράνουμε

Κατά την τελευταία εικοσαετία εισερχόμενης μετανάστευσης, η ελληνική διοίκηση, με εξαιρετικά βραχυπρόθεσμους και κοντόφθαλμους σχεδιασμούς, εξυπηρέτησε συμφέροντα μικρά και μεγάλα, που πίεζαν και πάντα πιέζουν για την περαιτέρω νομιμοποίηση της μαύρης και της αδήλωτης εργασίας ή τη μείωση των εργοδοτικών εισφορών. Προώθησε πολιτικές και πρακτικές αναπαραγωγής της παράνομης μετανάστευσης και μη ένταξης των μεταναστών, υποβαθμίζοντάς την σε δίαυλο αναζήτησης εργασίας χαμηλού κόστους και βάση για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Έτσι, παρουσίασε στην ελληνική κοινωνία και διαχειρίστηκε μια μετανάστευση χωρίς πρόσωπα, χωρίς ανθρώπους, αύξησε το ρόλο της ποινικής καταστολής, αντιμετώπισε το μετανάστη ως εργάτη τρίτης κατηγορίας και όχι ως πολίτη ή μελλοντικό συμπολίτη θεσμοθετώντας την προσωρινότητά του και τον κοινωνικό και πολιτικό του αποκλεισμό. Η συνακόλουθη εκ μέρους των μεταναστών χαμηλή αξιολόγηση της Ελλάδας περιορίζει τα κριτήρια επι-

58. Ε. Μάρκοβα, *ό.π.* (σημ 4).

59. Στο ίδιο.

λογής της ως χώρας προορισμού σε μόνα τα κριτήρια της προσβασιμότητας, της γεωγραφικής γεγνίαςσης και της εκ μέρους της αδυναμίας ελέγχου των εισόδων. Η παράμετρος αυτή δεν μπορεί παρά να αποτιμηθεί αρνητικά σε σχέση με την ελκυστικότητα της χώρας.

Από την πλευρά της, η ελληνική κοινωνία παρέμεινε ξένη με την ουσία του ζητήματος τόσο στο παρόν όσο και σε προοπτική, ενώ, για άλλη μια φορά, δεν δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις για την εκ μέρους της κοινωνίας κατανόηση της μετανάστευσης, για την κοινωνική νομιμοποίηση των πολιτικών επιλογών ή για μια δημόσια συζήτηση με όρους πολιτικούς. Το γεγονός ότι η απουσία της από τα κάτω νομιμοποίησης αποτελεί τον κανόνα στη διαχείριση των μεγάλων ζητημάτων με τα οποία έρχεται αντιμέτωπη η ελληνική κοινωνία, δεν μπορεί, βέβαια, να μειώσει τη σοβαρότητα και τις συνέπειες του συγκεκριμένου ελλείμματος. Κι όσο η ουσιαστική δημόσια συζήτηση δεν ανοίγει μέσα στην ελληνική κοινωνία, αυτή η τελευταία, ξένη η ίδια με το ζήτημα, δεν έχει καμιά δέσμευση και καμιά συμμετοχή πέρα από την αναζήτηση νέων δυνατοτήτων υπερεκμετάλλευσης των ξένων εργαζομένων.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Baldwin-Edwards, M. (2002), «Αγορές εργασίας της νότιας Ευρώπης και μετανάστευση: δομική και λειτουργική ανάλυση», στο *Εργασία-2002*, ΙΑΠΑΔ-Πάντειο Πανεπιστήμιο, σσ. 157-174.
- Γεωργούλας, Σ. (2001), «Η νέα μεταναστευτική και κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα και η νομιμοποίησή της», στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παροάνογλου και Μ. Παύλου, *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ.199-226.
- Chemilier-Gendreau, Monique, (2000), «Οι ξένοι και το δικαίωμα ψήφου», στο *Le Monde Diplomatique-Ελευθεροτυπία*, 30/01/2000, 1.
- Δίκτυο Κοινωνικής Υποστήριξης Προσφύγων και Μεταναστών, (2000), *Το τελικό σχέδιο νόμου για την είσοδο και την παραμονή των αλλοδαπών κ.λπ.*, σελ. 8.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2001), «Συνθήκες εργασίας τριών μεταναστευτικών ομάδων στην Αθήνα», στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παροάνογλου και Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 227-246.
- Καβουνίδη, Τ. (2002), *Τα χαρακτηριστικά των Μεταναστών: το ελληνικό πρόγραμμα νομιμοποίησης του 1998*, Αθήνα, Σάκκουλας, σελ. 500.
- Κολιός, Ν. (2003), *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Αστικός Χώρος και Επιχειρήσεις των Μεταναστών στο Κέντρο της Αθήνας*, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Κούρτοβικ, Ι. (2001), «Μετανάστες: ανάμεσα στο δίκαιο και στη νομιμότητα», στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παροάνογλου και Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ.163-198.
- Λαμπριανίδης, Α. και Λυμπεράκη, Α. (2001), *Αλβανοί Μετανάστες στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σελ. 26.

- Μάρκοβα, Ε. (2001), «Οι Βούλγαροι μετανάστες στην ελληνική αγορά εργασίας και στην ελληνική κοινωνία», στο Αθ. Μαρβάκης, Δ. Παροάνογλου και Μ. Παύλου (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 247-275.
- Σπαρόπουλος, Ν. (2003), *Το δικαίωμα στην οικογενειακή ενότητα και επανένωση αλλοδαπών μεταναστών στις χώρες υποδοχής*, έκθεση, σελ. 12.
- Τρουμπέτα, Σ. (2000), «Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του "άλλου" και το φαινόμενο του ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία», στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 101-102, σσ. 137-176, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

- Akgöndöl, Samim (2002), «L'Etat turc et les Turcs européens: une tentative permanente d'encadrement paternaliste», στο *Migrations et mobilités internationales: la plate-forme turque*, les Dossiers de l' IFEA «La Turquie aujourd' hui», no 13, σσ.78-101.
- Bade, Klaus J. (2003), *Legal and Illegal Immigration into Europe: Experiences and Challenges*, Ortelius-lezing, Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences, University of Adwerp, Wassenaar, no 5, σελ. 45.
- Baldwin-Edwards, M. (2001), «An analytic commentary on the Greek immigration bill», MMO working paper no 1, σελ. 16.
- Council of Europe/ Parliamentary Assembly (2003), «Migrants in irregular employment in the agricultural sector of southern European countries», Recommendation 1618, 8 September 2003, provisional edition, σελ. 2.
- De Tapia, Stéphane (2002), «Immigrations turques en Europe: typologies des espaces et des réseaux», στο *Migrations et mobilités internationales: la plate-forme turque*, les Dossiers de l' IFEA «La Turquie aujourd' hui», no 13, décembre 2002, σσ. 30-77.
- Fakiolas, R. and Maratou-Alipranti, L.(2000), «Foreign female immigrants in Greece», *Papers-60*, σσ.101-117.
- Fotakis, C., (8-10 Ιουνίου 2002), «The Social Aspects of Migration in the European Union», περίληπτική παρουσίαση του *Social Situation Report 2002: Geographical Mobility and Migration*, της DG Employment and Social Affairs και του Eurostat, στο ετήσιο σεμινάριο του European Observatory on the Social Situation, Demography and Family, *Immigration and Family: Session IV-International Migration as a Policy Matter*, Ελσίνκι.
- Green, Nancy (2002), *Repenser les migrations*, Paris, PUF-Le noëd gordien, σελ. 139.
- Harding, Jeremy (2000), *The Uninvited; Refugees at the Rich Man' s Gate*, London, Profile Books and the London Review of Books, σελ. 128.
- Kearney, Michael (1986), «From the invisible Hands to Visible Feet: Anthropological Studies on Migration and Development», στο Robin Cohen, *Theories of Migration*, Edward Elgar Publishing Limited, 1996, σσ. 374-404· πρώτη δημοσίευση στο *Annual Review of Anthropology*, no 15, 331-361.
- King, Russel (2000), «Southern Europe in the Changing Global Map of Migration», στο King, R., Lazaridis, G. and Tsardanidis, C. (eds.), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, London, Macmillan, σσ. 1-26.
- Leitner, Helga (1997), «Reconfiguring the spatiality of power: the construction of a supranational mi-

- gration framework for the European Union», στο *Political Geography*, Vol.16, (2), σσ. 123-143.
- Longle, François (Novembre 2001), «L' Europe de l' Ouest, proxénète des femmes de l' Est; prostitution sans frontières», στη *Le Monde Diplomatique*, σσ. 8 και 9.
- Muus, Philip (2000), «Migration, Immigrants and Labour Markets in EU Member States». Abstract in: *immigration et Famille, séminaire annuel, Institut autrichien de recherches sur la famille*, Helsinki.
- Nikolinakos, Marios (1975), «Notes towards a general theory of migration in late capitalism», στο *Race & Class*, XVII (1), σσ. 5-17.
- Nikolinakos, Marios (1973), «The contradictions of capitalist development in Greece: labor shortages and emigration», στο *Studi Emigrazione*, no 30, 222-35.
- Noiriel, Gérard, (2002) «Petite histoire de l' intégration à la française», στη *Le Monde Diplomatique*, janvier 2002, σσ. 4-5.
- Okolski, Marek (2000), «Recent trends and major issues in international migration: Central and East European perspectives», *UNESCO*, Blackwell publishers, σσ. 329-341.
- Pérouse, Jean-François (2002), «Migrations, circulations et mobilités internationales à Istanbul», στο *Migrations et mobilités internationales: la plate-forme turque*, les «Dossiers de l' IFEA-la Turquie aujourd' hui», no 13, σσ. 9-29,
- Petronoti, M. (2002), «Ethnic Bodies, Ethnic Leaders: Immigrants Political Mobilisation in Greece», αδημοσίευτη συμμετοχή στην διημερίδα *Immigration and Integration*, του Netherlands Institute at Athens.
- Pflegerl, Johannes (8-10 Ιουνίου 2002), *Immigration and Family*, περιληπτικός απολογισμός του ομώνυμου ετήσιου σεμιναρίου, για το European Observatory on the Social Situation, Demography and Family, Ελσίνκι.
- Pteroudis, E. (1996), «Imigrations et immigrations en Grèce: évolutions récentes et questions politiques», στο *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol.12-1, σσ.159-189.
- Rath, I., Penninx, R., Groenendijk, K. and Meyer, A., (1999), «The Politics of Recognizing Religious Diversity in Europe: Social Reactions to the Institutionalization of Islam in the Netherlands, Belgium and Great Britain», στο *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 35(1), σσ. 53-68.
- Rex, John (1997), «Multicultural and plural societies: The concept of a multicultural society», στο Montserrat Guibernau and John Rex (eds), *Nationalism, Multiculturalism and Migration*, Cambridge, Polity Press, σσ. 212-220.
- Rombolis, Savvas (1980), «Une approche au problème contradictoire du marché du travail grec», στο Siambos, S.G., *Recent Population change calling for policy action*, N.S.S.G. and E.C.P.S., Athens, σσ. 230-233
- Simon, Gildas (1987), «Migration in southern Europe: an overview», στο *The future of migration*, Paris, OCDE, σσ. 258-291.
- Sitaropoulos, Nicholas (2002), *Transposition in Greece of the European Union Directive 2000/43 implementing the principle of Equal Treatment between persons Irrespective of Racial or Ethnic Origin*, report, σελ. 28.
- Sitaropoulos, Nicholas (2001), «The New Greek Immigration Law: a Step Forward?», *Immigration and Nationality Law and Practice*, Vol.15, no 4, σσ. 228-234.
- Skordas, Achilles (2002), «The new Immigration Law in Greece: Modernization on the Wrong Track», στο *European Journal of Migration and Law* (4), 23-48, the Netherlands, Kluwer Law International.
- Tran, Claire (9-10 Juin 2002), «La nebuleuse des clandestins», *Le Monde-Dossiers et Documents*, σελ. 3.

Wallerstein, Immanuel (June 2002), «Immigrants», *commentary no 90*, Fernand Braudel Center, Binghampton University.

White, Paul and Woods, Robert (eds), *The Geographical Impact of Migration*, London, Longman, σσ. 12-22,

Zolberg, Aristide R. στο (1989), «The Next Waves: Migration Theory for a Changing World», στο *International Migration Review*, XXIII(3), Fall, 403-430.